

ЛУЦЬКІ ВЕРХНІЙ ТА ОКОЛЬНИЙ ЗАМКИ

Б. В. КОЛОСОК

Дослідження укріплень Луцька ускладнюється помилковістю уявлень про час заснування та умови виникнення міста. Усі дослідники виходили з того, що плани Луцька кінця XVIII—XIX ст. * досить точно відображають топографію міста часів його зародження. На цих планах місто зображувалось на острові, що омивався водами Стиру та Глушця **. На гострому мисі в східній частині цього острова був збудований Верхній замок.

У 1970—1972 рр. ми вивчали геологічну будову території історичного міста і дійшли висновку, що в давні часи топографія цієї місцевості значно відрізнялась від зображуваної на планах. Природним островом виявилась територія площею близько 8 га, в тому числі 7 га під Верхнім і Окольным замками та приблизно 1 га перед Воротною вежею Окольного замку. В XIX ст. площа, що обрамлялася Стиром, Глушцем та болотами, становила 31 га (рис. 1). Таким чином, більшу частину території, що відома як історична частина Луцька, займали болота. Крім Глушця, острів Луцьк відділявся від найближчої суші—урочища Хмельник — непрохідними болотами полосою у 300 ж.

На острові було три пагорби різної площі та висоти. Найвищий (близько 1 га) був пізніше забудований Верхнім замком, найбільший за площею (близько 6 га), але нижчий — Окольным замком. На заході знаходився пагорб площею менше 1 га, який у велику повінь міг навіть відокремлюватись від основної частини острова.

Товщина культурного шару на території природного острова досить значна і досягає 3—5 м. Шар гумусованих ґрунтів з прошарками торфу та мулу на західній частині острова, відомого з давніх планів, коливається в межах 4—11 м від денної поверхні. Русло Глушця було утворене природним зниженням материкових порід з боку Хмельника та обох замків.

---

* Найдавніший план Луцька, що зберігся, датується 1795 р.

** Глушець був одним з численних рукавів р. Стрп. Часто його неправильно називають річкою Глушець.

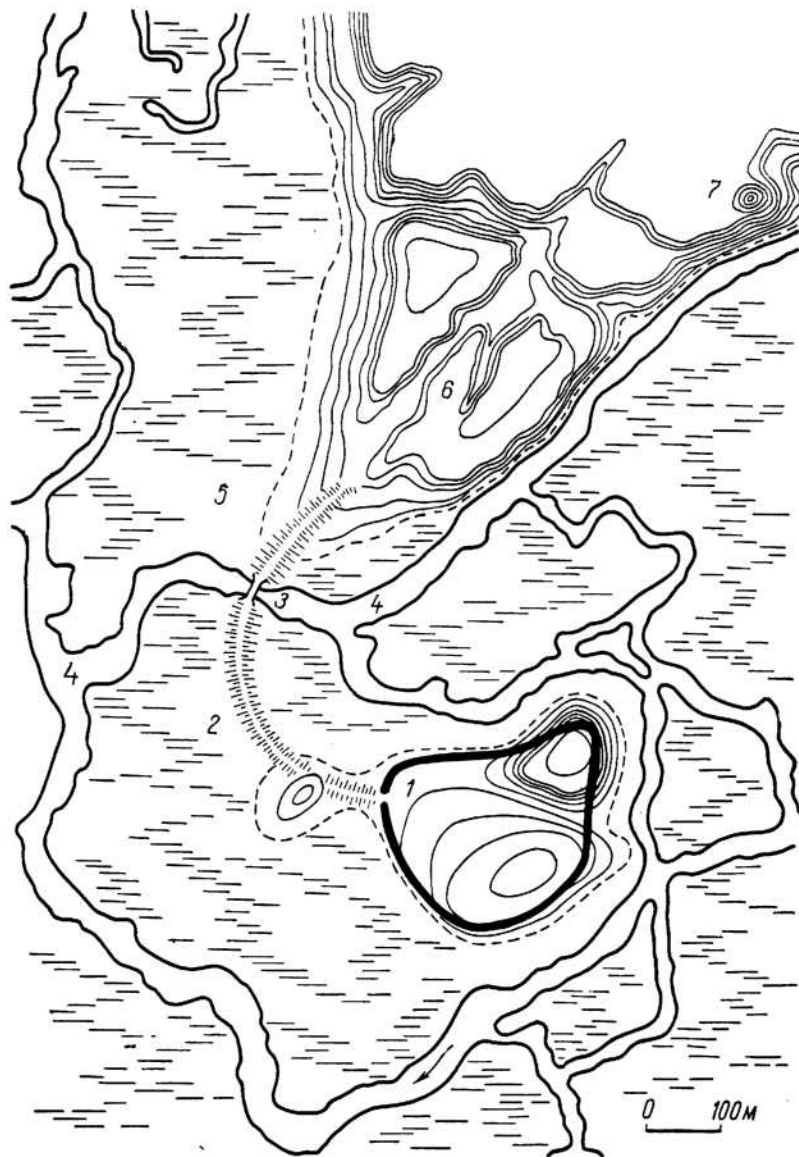

Рис. 1. Реконструкція топографії історичного ядра Луцька.
 1 — укріплена територія Луцька в X — середині XIII ст.; 2 — гребля, що вперше згадується в 1149 р.; 3 — міст, що вперше згадується в 1259 р.; 4 — рукави р. Стир в XIX ст.; 5 — лінія затоплення під час повені; 6 — урочище Хмельник; 7 — Романова гора — місце поховання коня Андрія Боголюбського.

Датування топографічних змін провадилось нами на основі археологічних матеріалів, що почали нагромаджуватися ще з кінця ХІХ ст. Обробка цих матеріалів показала, що територія сучасного Луцька була інтенсивно заселена з найдавніших часів. На Гнідаві, Красному та інших урочищах вздовж обох берегів Стиру археологічні культури змінювали одна одну починаючи з доби неоліту.

Знахідки на території природного острова датуються інвентарними книгами як «ранньоісторичні», а за його межами — лише починаючи з ХV ст.¹ М. П. Кучера більш точно датував початок формування культурного шару на території Окольного замку. Досліджуючи фундаменти Дмитрівської церкви, на глибині 3, 5 лі він відкрив найнижчий шар з господарськими ямами, уламками кераміки та іншими предметами, що датуються VII—VIII ст. н.е. Це був початок формування феодальних відносин і зародження східнослов'янських міст. З цього часу формується планувальна структура історичного ядра міста Луцьк.

Острів Луцьк — природний неприступний оборонний пункт. У заселенні його вбачається початок поділу територій на господарські та адміністративно-оборонні. Завдяки своєрідному розташуванню Луцьк бере на себе останні функції.

Слід вважати, що з самого початку Луцьк формується як укріплене поселення вождя племені або союзу племен, що проживали на навколишніх урочищах Гнідаві, Красному, Омелянику, Заборолі, Кичкарівці, Хмельнику, Вульці, Яровиці, Дворцю, Вишкові, Жидичині та ін. Про це свідчить хоча б той факт, що на місці городища³ пізніше було збудовано дерев'яний, а потім мурований князівський замок.

Замок — найдавніша споруда Луцька, що згадується в літописах. Польські літописи пишуть про нього вже в ХІ ст.⁴ У 1073 р. замок витримує шестимісячну облогу військ польського короля Болеслава Сміливого⁵ під час його війни із київським князем. Такий тривалий опір міг чинити лише добре укріплений замок. Можливо, саме він збудований Володимиром Святославичем, якого дехто помилково вважав засновником Луцька*.

Як видно з літописів, у 1149 р. острів, на якому розміщувався «град» Луцьк, з'єднався з сушею «гроблею». На цій греблі сталася сутичка Андрія Боголюбського з захисниками міста: «... бежащим же пешьцем к городу по гробли... а с города ако дождь камень меташу нань»⁶.

Відомо місце поховання коня Андрія Боголюбського, що загинув у цій сутичці. Воно розташоване на північ від острова, біля колишнього Бернардинського кляштора на Романсовій горі⁷. За В. М. Татіщевим, який користувався багатьма зараз втраченими історичними документами, Андрій гнав ворога «через плотину до врат, где копье изломил»⁸, тобто гребля повинна була близько підходити до воріт замку. Реконструк-

* Ще польський історик Ян Длугош (ХV ст.) вважав, що місто Луцьк було засноване київським князем Володимиром Святославичем у 1000 р.

ція первісної топографії місцевості та опис битви дають змогу досить точно визначити розташування греблі. Вона з'єднувала найменший західний пагорб острова з південним виступом урочища Хмельник. Зараз на цьому місці проходять відрізки вулиць К. Лібкнехта та Радянської, що з'єднувались колись мостом через Глушець.

Будівництво греблі дещо зменшило оборонне значення острова і полегшило його облогу. Цим хотів скористатись Андрій Боголюбський. Він «повеле... не дадушим ни воды почерети за 3 недели Володимеру же брату Изяславлю изнемагающе с людьми своими в городе»⁹⁻¹⁰. Такий наказ Андрія свідчить про те, що воду оборонцям треба було брати за межами замку. П. О. Раппопорт вказує на складність побудови колодязів всередині фортеці, розташованої в місці злиття річок¹¹. У Луцькому замку не було «колодязя ані потайніка» навіть в XVI ст.¹² Хоч подія відбувалась зимою, але, можливо, теплою, виконати наказ Андрія Боголюбського — не дати оборонцям виходу до води — було не просто. Воїни Боголюбського не могли підступитись до укріплень міста, що було оточене з усіх боків водою та трясовиною. Перед замком на греблі не було достатнього простору, щоб значними силами блокувати вихід до води.

Все це наводить на думку, що в XII ст. міські укріплення Луцька охоплювали всю територію Верхнього та Окольного замків, тобто майже весь природний острів, за винятком західного невеликого пагорба площею близько 1 га перед в'їзними воротами Окольного замку, до якого підходила гребля. В цей час ще не було рову між першою та другою площадками, який пізніше розділяв Верхній та Окольний замки. Наші докази підтверджують думку П. О. Раппопорта, що в XIII ст. укріплена частина Луцька вже займала площадку Окольного замку¹³.

З наведеного вище уривка з праці В. М. Татіщева ніби випливає, що біля воріт Луцького замку не було підйомного мосту. Описуючи ту саму битву, М. М. Карамзін вказує, що Андрій був «на мосту окружен» луччанами¹⁴. Ми не знайшли в літописах згадки про міст ні під 1149, ні під 1150 роком (цим роком М. М. Карамзін датує облогу Луцька). Перша згадка про міст з'являється в літописах лише під 1259 роком при розповіді про невдалу облогу Луцька татарським полководцем Куремсою¹⁵.

Обложити місто Куремса вирішив взимку, коли замерзають болота та ріки навколо міста й полегшуються підступи до нього. Він дочекався моменту, коли Луцьк був «не оутвержень и не оуряжень», тобто не мав княжої «засади»¹⁶. Але «воде бывши зиме», і єдиною можливістю підійти до міста було подолання мосту. Куремса «хотяше мост прияти», «гражане же отсекушим мост», тобто не підпустили татар до мосту і, можливо, підняли його. Щоб відігнати захисників Луцька від мосту, Куремса поставив пороки, які через сильний вітер не були ефективні і швидко зламались. Куремса змушений був відступити¹⁷.

З опису облоги можна зробити висновок, що йдеться не про замковий міст, що звичайно був біля самої в'їзної башти, а про міст, що знаходився на значному віддаленні від укріплень, до яких не можна було

підійти на відстань пострілу, не перейшовши мосту. Цей міст міг знаходитись на греблі, що згадувалась під 1149 роком, в тому місці, де її перетинав Глушець.

У 1261 р. Бурундаю, який змінив Куремсу, вдалося примусити руських князів зруйнувати свої укріплення. «Лев размета Данилов и Стожек оттоле же послав Львов размета, а Василко послав Кремьянечь размета и Лоуческь»¹⁸.

Луцький замок, що домінує зараз над заплавою р. Стир, був збудований через кілька десятиліть після того, як замок, що існував раніше, зруйнували за наказом татар¹⁹.

У плані Верхній замок нагадує рівносторонній трикутник з опуклими сторонами, у вершинах якого розташовані башти. Відстань між центрами башт становить 100 м. Воротною баштою замок орієнтований на захід, з півночі знаходиться башта Владича, з південного сходу, від Стиру, — Стирова. Конфігурація плану, як можна вважати за сучасним станом пагорба, на якому розташований Верхній замок, відповідає природній формі пагорба.

З зовнішнього боку південно-західної стіни видно залишки рову, що відділяли Верхній замок від території Окольного замку. Збереглись окремі ділянки цегляних стін Окольного замку. Ров, що прикривав колись цей замок з заходу, краще зберігся в південній частині і майже не помітний в північній.

З праць дослідників XIX—XX ст. виходило, що Верхній замок із заходу захищався Окольним замком та містом, а з усіх інших боків — лише річкою та болотами, які замерзали взимку і відкривали підступи до стін. Описи Луцького замку 1545 і 1552 рр.²⁰ сповіщають про додаткову лінію укріплень Верхнього замку. Вона створювала друге зовнішнє кільце укріплень, що захищало Верхній замок з боку заплави. В розділі, де описується Верхній замок, люстратори вказують, що «паркан дерев'яний від Глушця» збудований був на митні королівські гроші і що «це оточення огорожею» потребує ремонту²¹.

Термін «паркан» вживається люстраторами також для позначення стіни Окольного замку, спорудженої з дерев'яних зрубів-городень. Така стіна була складною оборонною спорудою, що відповідала тогочасним вимогам ведення війни. Вона складалася з зрубів, що примикали один до одного. На городні укладався помост з колод або товстих дощок. Вершину стіни захищав бруствер, що називався літописцями «забороллом», а актами «обламом»²². Стіна мала одно- або двоспадовий дах, що підтримувався стовпами²².

«Паркан» Верхнього замку не по всій довжині мав «облами» (у місцевій транскрипції — «обланки»). Ревізори зазначали, що без них ходити по паркану досить важко і ніяк не може бути безпечної стрільби на випадок небезпеки²³. «Паркан» був безпосереднім продовженням рову, що пересікав острів біля південно-західної стіни Верхнього замку (рис. 2)²⁴.

Сліди другої лінії укріплень Верхнього замку існують і нині. На «Плане города Луцка с означением вновь прожектируемой крепости 1807 года»²⁵ за 40 м на схід від основних мурів Верхнього замку дуже чітко простежується вал — залишок другої лінії оборони замку. Вал дов-

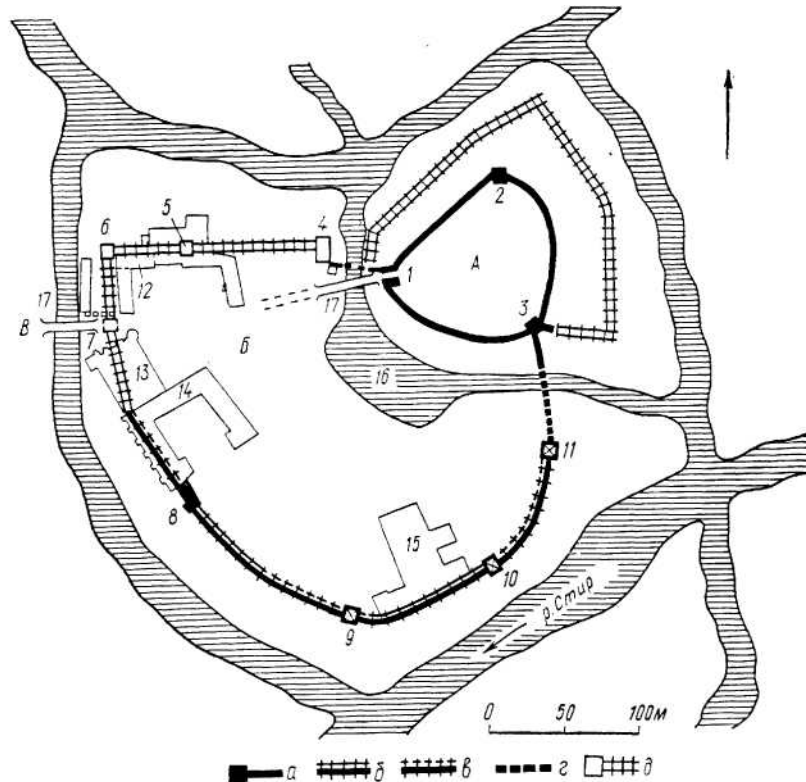

Рис. 2. Реконструкція укріплень Верхнього та Окольного замків у Луцьку.

A — Верхній замок; *B* — Окольний замок; *B* — місто.
 1 — Воротна башта; 2 — башта Владича; 3 — Стирова (Свідригайла) башта; 4 — вежа без назви; 5 — Пінська вежа; 6 — Перемильська вежа; 7 — Воротна вежа; 8 — вежа Чорторійських; 9 — Свинюська вежа; 10 — вежа Четвертинських (Івана); 11 — вежа Архімандрита; 12 — костюл мурований; 13 — костюл сзутів; 14 — колегіум сзутів; 15 — кляштор бригідок; 16 — гавань; 17 — мости над ровами.
 а, б — муровані стіни та башти, що збереглися; в, г — муровані стіни з городнями; б, з — муровані стіни, що не збереглися; д — дерев'яні вежі та стіни.

жиною близько 170 м має прямолінійні ділянки, що характерно для стіни з городень. Зараз на цьому валу розмістився ряд будинків, що утворюють вулицю Замкову.

Від південного й східного кутів Стирової башти відгалужуються два відрізки стіни. Південний відрізок є частиною Окольного замку, а східний направлений до валу і, мабуть, сполучався з «парканом». Обсте-

ження в натурі показало, що кладка вказаних ділянок стін велась одночасно з баштою. Це свідчить про єдиний задум будівництва Верхнього, Окольного замків та другої лінії укріплень Верхнього замку.

На основі описів Луцького замку 1545 і 1552 рр., більш пізніх документів і наших досліджень можна зробити досить точну реконструкцію Окольного замку. Тексти описів дають точні вказівки про матеріал, з якого збудовано окремі частини Окольного замку, кількість оборонних башт та городень, про їх стан. Вони вказують на розташування стін та веж замку. Однак до цього часу нема правильного тлумачення цих текстів, багато фактів лишилося непоміченими, тому й нема вірогідної реконструкції Окольного замку. Спробуємо, на скільки це зараз можливо, виправити становище.

Насамперед з'ясуємо, з якого матеріалу зроблено конструкції окремих частин Окольного замку. Питання це має принципіальне значення при реконструкції окремих етапів будівництва і розвитку всього міста Луцька.

У описі Луцького замку 1545 р. зі слів місцевих князів, панів і земельня записано, «іж напервей Великій Князь Люборт почал бил тиі обадва Замкі муроваті, а на нім Князь Світрігайло dokonивал, а однакож не могли окольного Замку домуроваті, которий остаток оного Замку деревом ест зароблено»²⁶.

Як видно з наведеного уривка, з часів Любарта (1340—1385 рр.), Окольний замок складався частково з дерев'яних укріплень, частково з мурованих. Описуючи замок, ревізори чітко відділяють дерев'яну частину замку від мурованої: «А то є початок Замку мурованого окольного». Так само конкретно говориться про кількість веж в кожній частині Окольного замку. В дерев'яній частині «веж дерев'яних цілих три, а четвертая вежа недороблена»²⁷. При огляді мурованої частини замку також констатовано, що вона має «веж цілих три, а четвертая недороблена»²⁸. В описі самих веж є зауваження про матеріал їх стін, що підтверджують поділ замку на дерев'яну та муровану частини. Так, про Свинюську вежу прямо сказано, що вона мурована, а перша від Верхнього замку вежа дерев'яної частини Окольного замку «стоячи гниє не покрита»²⁹. В описі Луцького замку 1552 р. про три вежі говориться, що вони муровані²⁹. Всього Окольний замок мав вісім веж: чотири дерев'яні і чотири муровані.

Стіни між вежами дерев'яної частини замку склалися з городень. Окремі зразки подібних укріплень досліджувались археологами на Україні³⁰. Стіни Луцького Окольного замку зроблені були «великими городнями по чотири і по п'яти сажень»³¹ (6,9—8,65 м) > що в два рази перевищувало розміри звичайних городень³².

Знаючи по описах замку число городень між вежами, можемо визначити відстань між окремими вежами та протяжність усіх укріплень Окольного замку, тому що на стінах мурованої частини замку також знаходились городні³³. Окремих зауважень про розміри цих городень

люстратори не дають, тому будемо вважати, що розміри їх аналогічні розмірам городень дерев'яної частини замку.

Довжина описаної Г. Н. Логвином ділянки стіни Окольного замку, що збереглася, близько 63 м. Вона продовжує в південному напрямку стіну західного фасаду єзуїтського колегіуму. Датується другою половиною XIV — першою половиною XV ст.³⁴

Ще більша ділянка стіни довжиною 72 м, на яку до цього часу не звертали уваги дослідники, знаходиться в південній частині Окольного над берегом Стиру. Люстрація староств у Волинському воєводстві 1765 р. зберегла запис, в якому говориться, що кляштор бригідок «примурований до муру замкового, в котрім дірки на вікна для проспекту вибиті»³⁵. В 50-х роках XX ст. при перебудові будинку було виявлено «коридори» в стіні.

Залишки мурів Окольного замку, що збереглися біля Воротної і Стирової башт Верхнього замку, вказують напрям траси, по якій було прокладено укріплення.

Опис Окольного замку люстратори почали від Воротної вежі. Треба думати, що місце її розташування відповідає сучасній вулиці Крупської, яка раніше з'єднувала ворота обох замків. Люстратори зазначили в 1552 р., що відстань від «брами пригородкової (Окольного замку.— Б. К.) до мосту замкового вдолжину 75 сажень». Довжина самого мосту, «робленого на палях», становила 20 сажнів³⁶. У 1661—1663 рр., після закінчення будівництва єзуїтського костюлу, «брама у пригородка» ще існувала³⁷. Ці дані визначають місце Воротної вежі перед головним фасадом єзуїтського костюлу.

На північ від Воротної вежі через 6 городень (41—52 м) розміщувалась дерев'яна Перемильська вежа. Звідси дерев'яні укріплення повертали на схід, в напрямку Воротної башти Верхнього замку. За Перемильською вежею, через 6 городень, стояла Пінська вежа, а за нею, через 12 городень (82—103 м) —остання, четверта дерев'яна вежа, яка примикала до муру, що йшов через рів до Воротної башти Верхнього замку³⁸.

На південь від Воротної вежі Окольного замку йшла дерев'яна стіна з 8 городень (55—69 м), яку продовжувала цегляна стіна мурованої частини замку. На мурованій стіні до найближчої башти Чорторійських розміщувалось 6 городень. Зараз місце цієї стіни займають західні фасади колишнього костюлу та колегіуму єзуїтів. На місці вежі Чорторійських знаходиться стародавня цегляна споруда, що після перебудов втратила риси замкової вежі. Надбудована вона над напівпідвальним приміщенням, характер архітектури і кладки стін якого значно відрізняється від надбудови. Очевидно, це і є залишки первісної вежі Чорторійських*.

* У 1973—1974 рр. проведено реконструкцію вежі, що наближає її до архітектури оборонної споруди.

За цією вежею стоїть стіна з ромбовидним орнаментом. Із 83—103 м, що відповідають 12 городням, збереглося лише 63 м стіни. За цим відрізком стіни в найпівденнішій частині Окольного замку була Свинюська вежа. Між нею і дальшою вежею під назвою Четвертинських³⁹ або Івана⁴⁰ до стіни замку був прибудований кляштор бригідок. Він прибудований до найбільш прямої ділянки стіни, що складалася з 10 городень (69—86,4 м). Можливо, Свинюська вежа трохи відступала від перелому стіни, де починався кляштор.

Остання вежа — Архіандрита — примикала до муру, що йшов від Стирової башти Верхнього замку, і була віддалена від вежі Івана на 9 городень (62—68 м). При обмірах замку в 1933—1934 рр. ділянка стіни між вежами Архіандрита та Івана була вказана як існуюча⁴¹.

Траса мурованої частини Окольного замку завдяки залишкам стін простежується досить чітко. Дерев'яні укріплення його не збереглися, але їх розташування можна встановити за допомогою планів міста Луцька XIX ст.

Дбайливою проробкою деталей топографії місцевості й забудови визначається вже згадуваний нами план міста 1807 р., що є одним з найстаріших планів Луцька.

При вивченні плану насамперед привертає увагу той факт, що планування між стінами північної, дерев'яної частини Окольного замку різко відрізняється від південної, мурованої. Південна частина формується великими комплексами кляшторів бригідок і єзуїтів (перша половина XVII ст.), прибудованими до кільцеподібного муру замку. В північній частині всі споруди розташовані строго паралельно і орієнтовані вздовж осі воріт обох замків. Є всі підстави твердити, що ця структура була сформована за часів існування дерев'яних замкових укріплень і визначалась ними.

Відомо, що в 1545 р. в північній частині замку закінчувалось будівництво мурованого «костюлу божого»⁴². Якщо правий Т. Стецький, який вважав, що стіни костюлу збереглися і в них в XIX ст. розміщувався кляштор сестер милосердя⁴³, то «дом костюльний мурований» з опису 1552 р., що зайняв 4 городні між вежами Перемильською і Пінською, і був «костюлом божим».

Про значне будівництво в північній частині замку, яке б порушило давню планувальну структуру, не відомо.

Для стін, що склалися з городень, більш характерний прямолінійний обрис плану, що зумовлюється конструкцією зрубів. На плані 1807 р. добре видно сліди такої стіни. Прямолінійна смуга шириною близько 6 м перетинає всю північну частину другої площадки острова від рову Окольного замку до рову Верхнього. З обох боків до смуги туються будинки. На вільних від забудови місцях зовнішньої грані смуги видно перепад рельєфу, що нагадує перепад, що виникає при застосуванні підпорних стінок.

Добре простежуються на плані 1807 р. сліди рову. Він проходив там, де зараз знаходиться житловий будинок, прибудований до дзвіниці (вул. Маяковського, № 35).

Реконструкція дерев'яної оборонної стіни (в розмірах на сучасній підоснові) показує, що вона починалась від північно-західного кута колегіуму і йшла на північ до Воротної і Перемильської веж, пересікаючи частково сучасний об'єм єзуїтського костюлу (початок будівництва— 1606 р., розширення—1720 р.). Від Перемильської вежі під прямим кутом стіна повертала на схід і закінчувалась вежею, що стояла на північ від так званого будинку Пузин. До останньої дерев'яної вежі через рів підходила мурована стіна від Верхнього замку.

За нашими попередніми розрахунками, що ґрунтуються на описах замку 1545 та 1552 рр., протяжність укріплень дерев'яної частини Окольного замку становила від 260 до 300 м. По прив'язці до орієнтирів на місцевості вона дорівнює 260 м. За обмірами траси мурованої частини замку її довжина, включаючи ділянки стін біля Воротної (приблизно 35 м) і Стирової башт (приблизно 68 м) Верхнього замку, становить 500 м. Загальна довжина стін Окольного замку — 760 м.

Встановивши суттєві відмінності в плануванні дерев'яних і мурованих укріплень, можна зробити висновок, що форма плану старого, зруйнованого в 1261 р. замку могла відрізнитись від побудованого на його місці мурованого.

Значну роль в системі луцьких укріплень відігравали рови. В середині XVI ст., незважаючи на занедбаний стан «валів і перекопів навколо обох замків»⁴⁴, вони були ще значних розмірів. При 10-сажневій «горі замкової» рів мав 4 сажени. Через рів біля воріт Верхнього і Окольного замків було перекинуто мости довжиною по 20 сажнів і шириною відповідно 3 і 4 сажени⁴⁵.

Рови навколо Верхнього та Окольного замків наповнювались водою⁴⁶ і разом з численними рукавами р. Стир створювали єдину систему комунікацій, що проникала у внутрішні простори Окольного замку і міста. Безперечно, що для такого значного торговельного центру, яким був Луцьк, вони служили і шляхом сполучення. Очевидно, в них відстоювались судна під час небезпеки.

Цю думку підтверджують сліди давньої брами та хвіртки, що розміщувались вище сучасного в'їзду до Верхнього замку приблизно на 4,5 м і вище рівня води в рові * на 11 м. Площа перед Воротною баштою знаходиться зараз вище ГВВ лише на 4 м при культурному шарі у 4—5 м.

Конструкцію давнього проїзду в башті описували Л. Маслов⁴⁷ та Г. Н. Логвин⁴⁸, але ніхто не пояснив необхідність такого високого розташування в'їзду в замок над поверхнею землі. Якщо була необхід-

---

* Рівень води в рові умовно приймається нами рівним горизонту високих вод (ГВВ).

ність пропускати під мостом до Воротної башти кораблі, то стає зрозумілим, чому так високо розташовано браму і хвіртку. Пізніше, коли в результаті підсіпки третьої площадки острів «наблизився» до правого надзаплавного берега Стиру, а через річки було збудовано добротні мости, внутрішня гавань втратила своє значення. Був зроблений новий, більш зручний і безпечний міст у Верхній замок.

Схоже влаштування внутрішньої гавані, і в зв'язку з цим високо піднятого мосту до фортеці, застосовано в XVI ст. при будівництві давньоруської фортеці Орешек (пізніше Шліссельбург, тепер Петрокріпость) на Ладозькому озері. А. М. Кирпічников та В. М. Савков, які досліджують цю фортецю, вказують на винятковість такого прийому при будівництві фортець⁴⁹.

Про існування в давньоруські часи глибоких братерських зв'язків між Новгородською і Волинською землями вже писали науковці⁵⁰. Результати досліджень Луцького замку при доповненні їх археологічними матеріалами можуть дати ще один приклад таких зв'язків.

Наведені нами дані по-новому висвітлюють питання історичної топографії Луцька, часу та процесу формування планувальної структури історичного ядра міста, архітектури оборонних споруд, визначають місце та напрям майбутніх археологічних досліджень.

ПРИМІТКИ

¹ Інвентарні книги та фонди Волинського обласного краєзнавчого музею.

² М. П. Кучера. Археологические исследования Вольнского отряда.— Археологические исследования на Украине в 1968 г. К., 1971, стор. 242—245.

³ П. А. Раппопорт, Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— МИА, № 140, Л., 1967, стор. 67.

⁴ Т. І. Стецькі. Łuck starożytny i dzisiejszy. Kraków, 1876, стор. 123; Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, т. V. Warszawa, 1884, стор. 781.

⁵ М. Валиński, Т. Липіński. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym, II, Warszawa, 1845, стор. 819; Т. І. Стецькі. Вказ. праця, стор. 7.

⁶ ПСРЛ, т. 1. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Л., 1927, стор. 324—325; т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962, стор. 390.

⁷ Памятники старины в западных губерниях империи, вып. II. СПб., 1868; А. Мардер. Древности Луцка и его прошлое. К., 1910, стор. 10.

⁸ В. Н. Татищев. История Российская (в семи томах), т. III. М.—Л., 1964, стор. 13.

⁹⁻¹⁰ ПСРЛ, т. 1. Суздальская летопись, стор. 325.

¹ П. А. Раппопорт. Древнерусская архитектура. М., 1970, с. 126.

² Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (АЮЗР), ч. VII, т. 1. К., 1886, стор. 156.

³ П. А. Раппопорт. Военное зодчество..., стор. 67.

⁴ Н. М. Карамзин. История государства российского, т. II, гл. XII. СПб., 1830, стор. 274.

⁵ Т. І. Стецький у вказаній вище праці (стор. 12) помилково датує цю подію 1251 р.

⁶ ПСРЛ, т. 2. Ипатьевская летопись, стор. 841.

⁷ Там же, стор. 842.

- ⁸ ПСРЛ, т. 2. Ипатьевская летопись, стор. 849.
- ⁹ Г. Н. Логвин. Луцкий замок.— Культура и искусство древней Руси. Л., 1967, стор. 102—107; й о г о ж. Украинское искусство 1240—1540 гг. (Диссертация на соискание ученой степени доктора искусствоведения). К., 1968, стор. 196—197; й о г о ж. По Україні. К., 1968, стор. 150.
- ¹⁰ АЮЗР, ч. VII, т. 1, стор. 152—184.
- ¹¹ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, т. IV, отд. 2, К-, 1859, стор. 68.
- ¹² М. А. Фриде. Русские деревянные укрепления по древним литературным источникам.— Известия Российской академии материальной культуры, т. III. Л., 1924, стор. 129.
- ¹³ Памятники, изданные Временною комиссиею..., стор. 68.
- ¹⁴ АЮЗР, ч. VII, т. 1, стор. 156.
- ¹⁵ Центральний державний воєнно-історичний архів (ЦДВІА), ф. 349, оп. 19, спр. 1399.
- ¹⁶ Памятники, изданные Временною комиссиею..., стор. 66.
- ¹⁷ Т а м же, стор. 82.
- ¹⁸ Т а м же, стор. 91, 95, 80.
- ¹⁹ АЮЗР, ч. VII, т. 1, стор. 160—162.
- ²⁰ М. П. Кучера. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV—XVII ст.— Середні віки на Ур'раїні, вип. 2. К., 1973, стор. 127.
- ²¹ Памятники, изданные Временною комиссиею..., стор. 92.
- ²² М. П. К у ч е р а. До питання..., стор. 128—129.
- ²³ Памятники, изданные Временною комиссиею..., стор. 82—91.
- ²⁴ Г. Н. Л о г в и н. Луцкий замок, стор. 106—107.
- ²⁵ AGAD (Головний архів давніх актів у Варшаві). ASK-XLVI-18, стор. 4—5.
- ²⁶ АЮЗР, ч. VII, т. 1, стор. 164, 165.
- ²⁷ Львівська наукова бібліотека, ф. Радзівінських, № 117—1/2, карта 2; AGAD, ASK-XLVI-17, стор. 3.
- ²⁸ Памятники, изданные Временною комиссиею..., стор. 80; АЮЗР, ч. VII, т. 1, стор. 159.
- ²⁹ Т а м же, стор. 87, 95—96.
- ³⁰ АЮЗР, ч. VII, т. 1, стор. 162.
- ³¹ PAN IS (Польська академія наук, Інститут мистецтв), № 19668.
- ³² Памятники, изданные Временною комиссиею..., стор. 69.
- ³³ Т. S t e c k i. Вказ. праця, стор. 120; АЮЗР, ч. VII, т. 1, стор. 157.
- ³⁴ Памятники, изданные Временною комиссиею..., стор. 96.
- ³⁵ АЮЗР, ч. VII, т. 1, стор. 156, 165.
- ³⁶ Памятники, изданные Временною комиссиею..., стор. 96.
- ³⁷ Л. Мас л о в. Любартів замок у Луцьку.— «Наша культура», Львів, 1937, стор. 485—487.
- ³⁸ Г. Н. Л о г в и н. Луцкий замок, стор. 104, 107; й о г о ж. Украинское искусство 1240—1540 гг., стор. 178, 180, 182, 193.
- ³⁹ А. Н. К и р п и ч н и к о в, В. М. С а в к о в. Крепость Орешек. Л., 1972, стор. 7, 34, 38, 80, 83.
- ⁴⁰ В. Л. Я н и н. Раскопки в Новгороде: итоги и перспективы.— Международный ежегодник «Будущее науки», вып. 5. М., 1972, стор. 307; А. Н. К и р п и ч н и к о в. Стояла на Ладоге крепость.— «Правда», 12 ноября 1972 г.